

Energiek aan de slag

Natuur- en landschapsorganisaties en hun achterban

Natuurorganisaties zijn op zoek naar meer particuliere bijdragen. Zij maken daarbij soms gebruik van de mogelijkheden die de 'energieke samenleving' (Hajer, 2011) hen biedt om samen met burgers, bedrijven en overheden het beheer van natuur en landschap vorm te gaan geven. Veel Nederlanders zijn lid of vrijwilliger van een natuurorganisatie (inclusief landschaps- en cultuurhistorische organisaties) om bij te dragen aan natuur en landschap. In deze WOt-paper bespreken wij het onderzoek naar de belangrijkste ontwikkelingen in de bijdragen van de achterban en hoe natuurorganisaties met hen samenwerken. Hiervoor is een enquête door 55 natuurorganisaties beantwoord en zijn 15 interviews gehouden (Overbeek *et al.*, 2013). Het blijkt dat de diversiteit aan particuliere bijdragen stijgt, maar dat de organisaties hun achterban eerder zien als doelgroep om draagvlak en betrokkenheid te realiseren dan als belanghebbende met eigen wensen en oplossingen.

Particuliere bijdragen al langer gewenst

In Nederland is het streven naar meer particuliere bijdragen voor natuur sinds het verschijnen van de nota 'Natuur voor mensen, mensen voor natuur' (LNV, 2000) beleidsmatig weer actueel geworden. Meer medeverantwoordelijkheid van de samenleving voor natuur is lang als een normatief ideaal geformuleerd ten opzichte van het top-down/aanbodgerichte natuurbeleid (Elands & Turnhout, 2009). De praktijk was echter anders. Hierbij namen natuurorganisaties het initiatief om natuur te behouden en te ontwikkelen, veelal op basis van door de rijksoverheid gestelde doelen. Pas tijdens de uitvoeringsfase ontstond een rol voor burgers die als lid of vrijwilliger wilden bijdragen. Deze interne sectorale strategie waarbij natuurorganisaties het voorgestelde natuurbeleid van de rijksoverheid uitvoerden en burgers en bedrijven weinig

zeggenschap hadden over de voorgestelde plannen is lange tijd dominant geweest (Overbeek & Lijmbach, 2004). Burgers en bedrijven werden vaak pas bij de uitvoering van het natuurbeleid benaderd, zoals ook in een eerdere soortgelijke verkenning naar natuurorganisaties zichtbaar was (Vader *et al.*, 2010). Veel natuurorganisaties werkten aanbodgericht naar burgers en bedrijven op basis van onderwerpen die zij belangrijk achtten in plaats van vraaggericht de interesses en motieven van burgers en bedrijven op te sporen (Overbeek & Harms, 2011).

In de samenleving speelt al langer de transitie van intern sectoraal door wet- en regelgeving van de overheid bepaalde naar extern maatschappelijk geïnspireerde organisaties (Roobeek, 2012). Voor natuurorganisaties

mond dit uit in verschillende deelontwikkelingen, namelijk (1) minder hiërarchisch en meer horizontaal en intermediair werkend en (2) minder intern (aanbodgericht, politiek) en meer extern (vraaggericht, stakeholders) gericht. Met de nieuwe sturingsfilosofie waarin meer verantwoordelijkheid en initiatief in de samenleving wordt gezocht, wordt de vraag relevant in hoeverre natuurorganisaties op de energieke samenleving in willen spelen. Er ontstaan meer initiatieven waarvoor burgers en bedrijven zich (mede) verantwoordelijk voelen, ondersteund door natuurorganisaties waar intern minder bindende wet- en regelgeving voor natuurbescherming speelt. De verwachting is dat natuurorganisaties zich meer extern gaan oriënteren en zullen proberen in te spelen op maatschappelijke behoeften.

Toenemende diversiteit aan bijdragen

Veel grote maatschappelijke organisaties zoals natuurorganisaties en vakverenigingen zagen in de afgelopen vijf jaar het aantal leden en donateurs dalen (Posthumus *et al.*, 2013). Onderzoeken laten echter ook al langer meer diversiteit aan bijdragen voor natuur en landschap zien dan alleen financiële bijdragen van burgers (De Bakker *et al.*, 2007; Overbeek & Vader, 2008). Een financiële bijdrage kan bijvoorbeeld niet alleen worden gerealiseerd door lid te worden van een natuurorganisatie, maar ook door te doneren, abonneren of adopteren, na te laten, te sponsoren of door producten en diensten te kopen waarvan de opbrengst bijdraagt aan natuurbeheer. Een bijdrage als vrijwilliger kan zowel structureel zijn als incidenteel voor een project of een gelegenheid. Tabel 1 toont de variëteit in de typen bijdragen van de achterban.

Tabel 1. Typen bijdragen van de achterban.

Burgers (Leden etc.)

- Leden: burgers die contributie hebben betaald aan de organisatie.
- Donateurs: burgers die een donatie/schenking hebben gedaan (inclusief Beschermers en Vrienden van).
- Abonnees: burgers geabonneerd op het blad van de organisatie zonder lid te zijn.

Bedrijven (Sponsors etc.)

- Sponsors: bedrijven die geld, tijd, ruimte of producten beschikbaar stellen en met de maatschappelijke organisatie een tegenprestatie afspreken (geen subsidies).
- Partners: bedrijven die geld, tijd, ruimte of producten beschikbaar stellen en met de maatschappelijke organisatie strategisch samenwerken.
- Donateurs: bedrijven/organisaties die geld schenken en geen of een kleine vaste tegenprestatie krijgen (inclusief Beschermers, Vrienden van, Postcodeloterij).

Vrijwilligers

- Incidenteel: burgers en bedrijven die incidenteel actief zijn (bijvoorbeeld via de Natuurwerkdag, werkdagen voor bedrijven, een project).
- Structureel: burgers en bedrijven die meerdere dagen per jaar actief zijn.

Opzet en uitwerking van het onderzoek

Het ministerie van Economische Zaken (EZ) wil blijkens haar voornemens in de toekomstige *Natuurvisie* meer gebruik maken van de kracht van de energieke samenleving. De energieke samenleving is nog vooral een visie op hoe burgers, bedrijven, natuurorganisaties en overheden in deze periode van crisis en verandering samen hun bijdrage aan natuur en landschap vorm kunnen geven en realiseren. Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) onderzoekt daarvoor de belangrijkste ontwikkelingen in de bijdragen van de achterban. In deze paper analyseren wij de huidige achterban van natuurorganisaties, recente veranderingen en de mogelijkheden die organisaties zien om in te spelen op de energieke samenleving.

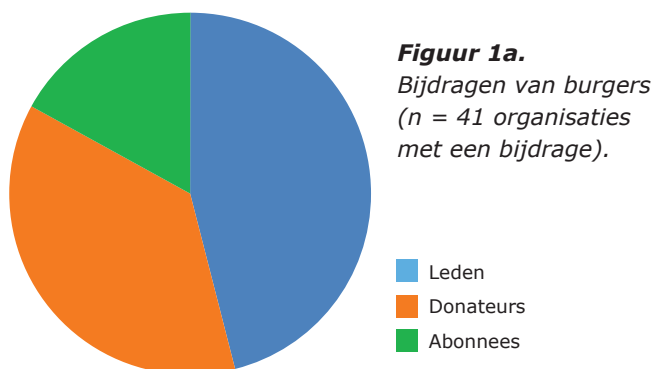
Hiervoor is een enquête met dertig vragen opgesteld (Overbeek *et al.*, 2013). Deze is in april 2013 zowel schriftelijk als digitaal verspreid onder 95 natuur- en landschapsorganisaties met minimaal 100 (regionaal) of 250 (nationaal) burgers als lid en/of als vrijwilliger. Kleinschalige initiatieven van burgers zijn dus buiten beschouwing gebleven. De adressen zijn verzameld via de Vroege Vogels Parade (www.vroegevogels.vara.nl) en via Natuurwerk (www.natuurwerk.nl). In totaal hebben 55 vertegenwoordigers van regionale en nationale natuurorganisaties de vragenlijst (grotendeels) beantwoord. De 55 organisaties zijn qua omvang en geografisch bereik vergelijkbaar met de 49 organisaties die in 2008 een soortgelijke enquête hebben ingevuld (Vader, 2010).

Om de strategieën van natuurorganisaties in het veranderende speelveld (energieke samenleving) te kunnen duiden, zijn vijftien interviews gehouden met vertegenwoordigers van natuurorganisaties die volgens de enquête een of meer typen bijdragen van burgers, bedrijven of vrijwilligers (tabel 1) zagen stijgen. Hoewel burgers minder aan natuur gaan bijdragen, geldt dit niet voor elke organisatie afzonderlijk. Verder kunnen organisaties met minder bijdragen van burgers mogelijk wel meer bijdragen van bedrijven en vrijwilligers ontvangen.

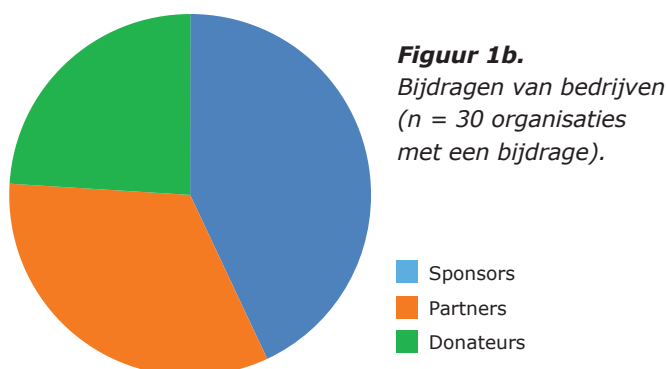
Resultaten

Meer bijdragen van bedrijven en vrijwilligers

Globaal gezien krijgen 41 van de 55 geënquêteerde natuurorganisaties volgens eigen zeggen een bijdrage van burgers. Van deze organisaties hebben 17 organisaties minder dan 1.000 burgers die bijdragen en 24 organisaties 1.000 of meer burgers. Burgers die bijdragen zijn vooral lid (46%) en in mindere mate donateur (37%), figuur 1a. In 2008 was het aantal natuurorganisaties met een bijdrage van burgers hetzelfde en was ook het type bijdrage vergelijkbaar (Vader *et al.*, 2010). Ook volgens de respondenten zelf blijkt het aantal dat ten opzichte van 2008 een stijging ziet overeen te komen met het aantal dat een daling ziet.

Dertig natuurorganisaties krijgen een bijdrage van bedrijven (figuur 1b). Bij veertien is dit van minder dan tien bedrijven en bij zestien van tien of meer. Bedrijven dragen vooral bij als sponsor (43%) en in mindere mate als partner (33%).

Natuurorganisaties krijgen nu gemiddeld genomen vaker een bijdrage van bedrijven dan in 2008 en werken nu vaker strategisch samen en/of bieden tegenprestaties door gratis producten, diensten of toegangskaarten aan werknemers van bedrijven te verstrekken. Tegenprestaties aan bedrijven in de vorm van advies bij het beheer of de inrichting van natuur en landschap in de bedrijfsomgeving en/of het bieden van toegang tot andere netwerken zoals leden- en vrijwilligersbestanden komen weinig voor.

Bij 39 organisaties werken vrijwilligers. Hun bijdrage is vooral structureel. Bij 25 organisaties zijn er minder dan 1.000 vrijwilligers actief en bij veertien organisaties 1.000 of meer. In vergelijking met 2008 zijn er nu meer organisaties die naast structurele, ook incidentele vrijwilligers hebben. Ook is het voor de organisaties gemakkelijker geworden voldoende vrijwilligers te werven voor bestuurswerk, inventarisaties, werkgroepen en het geven van voorlichting, maar ze houden een tekort voor fysieke werkzaamheden.

De toename van de bijdragen komt volgens de geënquêteerden vooral door meer actieve werving en meer zichtbaarheid in de media. Vooral social media spelen een belangrijker rol. Andere belangrijke wervingskanalen zijn de website en bijeenkomsten. Voor bedrijven telt ook de persoonlijke benadering. Het werven van burgers en vrijwilligers wordt, in vergelijking met 2008, nu vaker als een prioriteit binnen de hele organisatie gezien en komt vaker in de belangrijkste doelstellingen terug. Het mindere economische klimaat werkt als een nadeel om financiële bijdragen te genereren, maar bevordert het werven van vrijwilligers.

Navraag over het gestegen aantal vrijwilligers leert dat zes landelijke organisaties van het ministerie van Economische Zaken in 2012 en 2013 via het programma 'Groen en Doen' (www.groenendoen.nu) subsidie hebben gekregen om vrijwilligers te ondersteunen.¹ Ook ondersteunt het programma via vouchers de vraag van lokale vrijwilligers naar cursussen door andere dan de zes genoemde organisaties en organiseert zij een prijsvraag om veelbelovende projecten te honoreren. Verder brengt de door Landschapsbeheer Nederland (LBN) gecoördineerde Natuurwerkdag jaarlijks een groot aantal burgers op de been voor natuur. Deze activiteiten zijn bij diverse organisaties een belangrijk middel om vrijwilligers te werven en zorgen voor meer draagvlak in de samenleving.

¹ De zes landelijke organisaties zijn: Landschapsbeheer Nederland (LBN), Stichting VeldOnderzoek Flora en Fauna (VOFF), Instituut voor natuur-educatie en duurzaamheid (IVN), Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en De12Landschappen. Het programma Groen en Doen wordt uitgevoerd door de Dienst Regelingen (sinds 1 januari 2014 gefuseerd met Agentschap NL in Rijksdienst voor Ondernemend Nederland) samen met de netwerkorganisatie Greenwish.

Achterban wordt belangrijker

De belangrijkste doelstellingen van de organisaties betreffen vooral natuur/ecologie (38) en het verkrijgen van draagvlak (29), zie tabel 2. Geredeneerd vanuit de visie op een energieke samenleving is het logisch dat het verkrijgen van draagvlak onder de achterban hoog scoort en hoger is dan in 2008. Maar het samenwerken met burgers en bedrijven scoort nog laag. Burgers en bedrijven vormen zo wel een belangrijker doel(groep), maar meer horizontaal samenwerken als partner is nog weinig aan de orde.

Tabel 2. Doelstellingen van de organisaties (n = 55).

Doelstelling	Aantal
Natuur/ecologie	38
Draagvlak, voorlichting, educatie en beleving	29
Specifieke fauna	17
(Cultuur/agrarisch)landschap	14
Milieu, leefomgeving	13
Cultuurhistorisch erfgoed	11
Recreatieve natuur	10
Samenwerken met burgers	10
Samenwerken met bedrijven	7
Agrarische natuur	5
Samenwerken met gemeenten	1

Jong en oud als doelgroep

Binnen het doelgroepenbeleid van de natuurorganisaties is er – net als in 2008 – veel aandacht voor kinderen. Zij worden volgens de enquête even vaak wel als niet bereikt. Het blijkt lastig om kinderen, jongeren en jongvolwassenen te bereiken. Via specifieke initiatieven richten het Wereld Natuur Fonds (WNF via de Bamboeclub, Rangerclub en Life-Guards) en Natuurmonumenten (via OERR) zich op kinderen en hun ouders. Sommige organisaties bereiken kinderen via het onderwijs. Landschapsbeheer Nederland heeft het initiatief 'Je school kan de boom in', Het Instituut voor natuureducatie en duurzaamheid (IVN) is een landelijke campagne gestart: 'Ieder kind heeft recht op natuur' en heeft de cursus 'Scharrelkids' ontwikkeld.

Ouderen worden nu vaker dan in 2008 als doelgroep genoemd en volgens de enquête genoeg bereikt. Voor potentiële erfstaten worden bijeenkomsten georganiseerd om de band met de natuurorganisatie te versterken.

Politieke invloed wordt minder belangrijk

Ongeveer de helft van de natuurorganisaties vindt dat de achterban hun bestaansrecht vormt. Zij vinden hun achterban belangrijk (tabel 3) vanwege de bijdrage van vrijwilligers voor hun uitvoeringsactiviteiten (37) en de financiële bijdrage van burgers (28). De achterban wordt naar verhouding minder belangrijk gevonden als bron van

politieke invloed. Ook de financiële bijdragen van bedrijven spelen minder vaak een belangrijke rol in de achterban.

Tabel 3. Belang van de achterban (n = 55).

Belang	Aantal
Activiteiten door vrijwilligers	37
Financiële bijdragen van burgers	28
Bestaansrecht	25
(Politieke) invloed	18
Financiële bijdragen van bedrijven	11

In 2008 (Vader *et al.*, 2010) werden de uitvoeringsactiviteiten van vrijwilligers ook als het meest belangrijke van de achterban genoemd, maar scoorde de 'financiële bijdrage van burgers' lager. Daarentegen telde toen het 'bestaansrecht' en 'politieke invloed uit kunnen oefenen' zwaarder als belang. Het politieke belang van de achterban lijkt hiermee nu ingewisseld te zijn voor het financiële belang. Het afnemend belang van een achterban voor het kunnen uitoefenen van politieke invloed ten gunste voor zelf meer activiteiten doen past in de transitie van door wet- en regelgeving bepaalde organisaties naar maatschappelijk geïnspireerde organisaties.

Verklaringen voor stijgende bijdragen

Als de achterban belangrijker wordt en er meer tijd aan werving en zichtbaarheid wordt besteed, is de vraag natuurlijk of dit ook tot meer bijdragen leidt. Wij hebben daarvoor de doelstellingen (tabel 2) en de kenmerken van organisaties met een stijgende achterban vergeleken met die van de andere organisaties waar geen stijging heeft plaats gevonden. Organisaties die een stijgend aantal bijdragen van bedrijven zien, blijken vaker milieu en het samenwerken met bedrijven als doelstelling te hebben geformuleerd. Bij een stijgend aantal bijdragen van burgers zijn draagvlak en milieu vaker doelstellingen. Organisaties met meer vrijwilligers noemen vaker landschap en samenwerken met burgers als doelstellingen, maar noemen tegelijkertijd natuur minder vaak als doelstelling.

Bij de kenmerken van organisaties valt op dat deze met een stijgend aantal bijdragen van bedrijven en burgers vaker 20-50 werkenden tellen en bij een stijgend aantal vrijwilligers 50 of meer. Qua jaar van oprichting en rechtsvorm is er geen verschil. Qua type organisatie (terreinen en gegevensbeheer, educatie, belangenbehartiging en ondersteunen van lokaal beheer) zijn de aantallen te klein om uitspraken te doen.

Vraaggericht werken

Uit de interviews wordt duidelijk dat natuurorganisaties vaker proberen in te spelen op de energieke samenleving, maar nog zoeken naar hun rol daarin. Zij adviseren bij burgerinitiatieven en staan open voor verzoeken om

kennis te leveren, cursussen te geven aan lokale vrijwilligers en bieden organisatievermogen om burgerinitiatieven op te schalen. Verder wordt burgers gevraagd hun talenten aan te bieden. Natuurorganisaties nemen echter niet het initiatief om burgerinitiatieven op te sporen. Via het programma 'Groen en Doen' worden die initiatieven echter wel gevonden. Met name in de steden – waar natuurorganisaties minder actief zijn – weet dit programma nieuwe doelgroepen aan te spreken.

Hoewel niet samen met burgers, nemen organisaties wel vaker het initiatief om samen met bedrijven iets te gaan doen. Vaak gebeurt dit tijdens hun zoektocht naar sponsors, waarbij zij door bedrijven worden geprikkeld om samen nieuwe diensten en producten te ontwikkelen in plaats van een sponsorrelatie te ontwikkelen. Zij worden door bedrijven dus ook meer gedwongen om hen niet meer als doelgroep maar als partner met eigen interesse en mogelijke bijdrage te zien.

Naar een energieke samenleving

Uit ons onderzoek blijkt dat natuurorganisaties vaker bijdragen van bedrijven en vrijwilligers krijgen, hun achterban meer als doelgroep zijn gaan koesteren, maar hen nog niet vaak als partner zien. Wel zijn er initiatieven waarin de nadruk meer op nieuwe vormen van maatschappelijke legitimiteit ligt. Het is de vraag in hoeverre natuurorganisaties vanuit hun doelen, de beschikbare hulpbronnen, competenties en hun positie particuliere initiatieven meer kunnen ondersteunen en opschalen.

Meer bijdragen van natuurorganisaties aan particuliere initiatieven mogelijk

De samenwerking tussen natuurorganisaties (met name terreinbeherende organisaties) en samenleving wordt vaak nog relatief traditioneel (hiërarchisch, intern) ingevuld. Sommige natuurorganisaties beogen wel meer samenwerking en noemden tijdens de interviews voorbeelden waarin zij initiatieven van vrijwilligers ondersteunen. Zo bieden zij via hun ledennetwerk burgers en bedrijven de mogelijkheid om hun initiatieven te verbinden en op te schalen. Natuurorganisaties zouden zelf ook vaker kunnen

deelnemen aan lokale netwerken waar natuurbeheer onderdeel is van het werken aan duurzaamheid en economisch gewin. Vanuit hun expertise om met burgers te communiceren kunnen zij behulpzaam zijn om groepen te motiveren tot een bijdrage door te adviseren over subsidies voor burgerinitiatieven, hoe keuzes van burgers te beïnvloeden, en hoe vrijwilligersgroepen kunnen worden gerealiseerd.

Meer visie van overheden op realisatie van natuurdoelen nodig

Ten opzichte van voorheen toen het beheer van natuur en landschap primair als een taak van de overheid werd gezien en deze via natuurorganisaties ook grotendeels de implementatie realiseerde, lijkt er nu eerder een deling te ontstaan met meer ruimte voor particulier initiatief. De vraag is of informele sturingsmechanismen die zich richten op de context van keuzen die burgers, bedrijven en vrijwilligers maken, hierin adequaat genoeg zijn voor een nieuwe sturingsfilosofie en of deze altijd wordt gewenst. Niet alle natuurdoelen zullen hier namelijk mee kunnen worden gerealiseerd. Van overheden mag daarom worden verwacht dat zij in maatschappelijke taal het kader kunnen aangeven met daarin de doelen die zij met natuur en landschap beogen en wie verantwoordelijk is voor de realisatie. Dat leidt vervolgens tot een driedeling van situaties met de vraag:

1. Welke doelen overheden zelf belangrijk vinden en willen laten realiseren door natuurorganisaties;
2. Welke doelen overheden als een teamspeler samen met de doelen van burgers en bedrijven en die van natuurorganisaties willen verenigen opdat er gezamenlijk kan worden opgetrokken om deze te realiseren; en
3. Welke doelen primair door burgers en bedrijven kunnen worden bepaald en kunnen worden gerealiseerd.

Waar in de eerste situatie de overheden de doelen bepalen en de maatschappelijke betrokkenheid beperkt is tot draagvlak hiervoor, zullen overheden vaak ook de realisatie moeten betalen. In de tweede situatie ligt meer een combinatie van bijdragen voor de hand en is de overheid een van de partijen die een bijdrage levert. In de derde situatie mag vooral een private inzet worden verwacht met mogelijk faciliterende sturing van de overheid door subsidies aan burgers die een duurzaam initiatief willen uitvoeren.

Uit deze driedeling volgen verschillende mogelijkheden voor natuurorganisaties om de betrokkenheid van burgers en bedrijven te organiseren. In de eerste situatie speelt vooral de behoefte aan het verkrijgen van draagvlak zoals nu de achterban met een ledenbijdrage is georganiseerd. In de tweede situatie speelt vooral de betrokkenheid van burgers en bedrijven die willen meedenken en willen samenwerken, waarbij zowel overheden als particulieren het initiatief kunnen nemen zoals bij Local Ownership

(Overbeek *et al.*, 2009, Farjon & Arnouts, 2013). In de derde situatie spelen vooral burgerinitiatieven waarbij particulieren zelf de lead hebben (Van Dam *et al.*, 2010). In beide situaties kunnen natuurorganisaties het initiatief ondersteunen of mee samenwerken.

Vaak wordt met de nieuwe sturingsfilosofie vooral de overgang van de eerste naar de derde situatie bedoeld. Gegeven de beperkte mogelijkheden die burgers en bedrijven zelf hebben om natuurbeheer te realiseren, met name als de schaal toeneemt, verdient het aanbeveling om meer aandacht aan de tweede situatie te schenken. Zoals ook elders in de maatschappij waarin overheden meer met particuliere initiatieven willen optrekken, wordt het dan meer een kwestie van co-creatie en de wens om te luisteren en op het goede moment te delen.

Literatuur

- Bakker, H.C.M. de, C.S.A. van Koppen & J. Vader (2007). *Het groene hart van burgers: het maatschappelijk draagvlak voor natuur en natuurbeleid*. WOT-rapport 47. WOT Natuur & Milieu, Wageningen UR, Wageningen.
- Dam, R.I. van, I.E. Salverda & R. During (2010). *Strategieën van burgerinitiatieven*. Wageningen Universiteit & Alterra Wageningen UR, Wageningen.
- Elands, B. & E. Turnhout (red, 2009). *Burgers, beleid en natuur: tussen draagvlak en betrokkenheid*. WOT-studies 9. WOT Natuur & Milieu, Wageningen UR, Wageningen.
- Farjon, H. & R. Arnouts (2013). *Leren van het energieke platteland. Lokale en regionale coalities voor duurzame plattelandontwikkeling*. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag.
- Hajer, M. (2011). *De energieke samenleving. Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie*. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag.
- LNV (2000). *Natuur voor mensen, mensen voor natuur. Nota natuur, bos en landschap in de 21^e eeuw*. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Den Haag.
- Overbeek, G. & S. Lijmbach (2004). *Mede-verantwoordelijkheid voor natuur*. Wageningen Academic Publishers, Wageningen.
- Overbeek, M.M.M. & J. Vader (2008). *Genieten van landschap en ervoor zorgen*. Den Haag : LEI Wageningen UR.
- Overbeek, M.M.M., M.J. Bogaardt & J. Vader (2009). *Burgers en overheid samenwerkend voor landschap: Local Ownership in de praktijk*. LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Overbeek, M.M.M. & B. Harms (2011). Samenwerken voor natuur en landschap. *Landschap - Tijdschrift voor Landschapsecologie en Milieukunde* 28 (3): 136 - 145.
- Overbeek, M.M.M., J. Donders & J. Vader (2013). *Energiek aan de slag; natuur en landschapsorganisaties en hun achterban*. WOT-interne notitie 60. WOT Natuur & Milieu, Wageningen UR, Wageningen.
- Posthumus, H., P. van Houwelingen & P. Dekker (2013). Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid. In: Bijl *et al.* (red): *De sociale staat van Nederland 2013*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag: p. 181-200.
- Roobeek, A. (2012). *Transformeren naar innovatieve, netwerkende organisaties. Module Strategie, Beleid en Organisatie van het Public Private Executive MBA*. Nyenrode, Breukelen: 11 oktober.
- Vader, J., J.L.M. Donders & H.W.B. Bredenoord (2010). *Zicht op natuur- en landschapsorganisaties: achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011*. WOT-werkdocument 205. WOT Natuur & Milieu, Wageningen UR, Wageningen.

Websites

www.vroegevogels.vara.nl
www.natuurwerk.nl
www.groendoen.nu

Colofon

Achtergronden van deze paper zijn te vinden in Overbeek, M.M.M., J. Donders & J. Vader (2013). *Energiek aan de slag; natuur en landschapsorganisaties en hun achterban*. WOT-interne notitie 60. WOT Natuur & Milieu, Wageningen UR, Wageningen.

Auteurs: M.M.M. (Greet) Overbeek, J. (Janneke) Vader, LEI Wageningen UR en J. (Josine) Donders, Alterra Wageningen UR

© 2014

Alterra Wageningen UR
Postbus 47
6700 AA Wageningen
T (0317) 48 07 00
E info.alterra@wur.nl

LEI Wageningen UR
Postbus 29703
2502 LS Den Haag
T (070) 335 83 30
E informatie.lei@wur.nl

ISSN 1879-4688

De reeks 'WOT-papers' is een uitgave van de Wettelijke Onderzoekstaken (WOT) Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen UR. Een WOT-paper bevat resultaten van afgerond onderzoek een voor de doelgroep zo toegankelijk mogelijke wijze. De maatschappelijke discussie waarbinnen en waarom het onderzoek is uitgevoerd, komt daarbij nadrukkelijk aan de orde, evenals de beleidsrelevantie en mogelijk de wetenschappelijke relevantie van de resultaten.

Onderzoeksopdrachten van de WOT Natuur & Milieu worden gefinancierd door het Ministerie van Economische Zaken (EZ).

Deze paper is gemaakt conform het Kwaliteitshandboek van de unit WOT Natuur & Milieu.

Project WOT-04-010-036.19

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Postbus 47
6700 AA Wageningen
T (0317) 48 54 71
F (0317) 41 90 00
E info.wnm@wur.nl
I www.wageningenUR.nl/wotnatuurenmilieu

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

